

MIKLÓSI Márta

Társadalmi szervezetek és egyházak az elítéltek reintegrációjában

A büntetés-végrehajtás több értelemben is zárt világ, amely leképeződik igazgatási, működési és ellenőrzési mechanizmusaiban, valamint szervezeti kultúrájában egyaránt.¹ Éppen ezért pozitív jelenség a külső, nem állami szereplők megjelenése a börtönök falain belül.

A büntetés-végrehajtási szervezet a fogvatartottak reszocializációjának elérése érdekében számos olyan tevékenységet ellát, amely meghaladja a klasszikus igazságszolgáltatás kereteit. Ennek háttérében a 2013. évi CCXL. törvény azon rendelkezése áll, amely előírja, hogy „a szabadságvesztés végrehajtása során biztosítani kell, hogy az elítélt önbecsülése, személyisége, felelősségérzete fejlődhessen, és ezáltal felkészüljön a szabadulása utáni, a társadalom elvárásának megfelelő önálló életre”.² Ennek elérése érdekében a büntetés-végrehajtásnak „le kell képeznie” a külső valóságot, úgy kell szervezni a végrehajtást, hogy a feladatok ellátásával közelebb jusson a deklarált célhoz, a fogvatartottakkal való méltányos és humánus bánásmódhoz, ennek révén pedig a visszaeséskedés elősegítéséhez.³

A reintegráció gyakorlata nem nélkülözheti a társadalomban jelenlévő, működő és ható szerveződések bekapcsolódását az elítéltekkel való foglalkozásba, a társadalmi kontroll letéményeseiként.⁴

A társadalmi szervezetek büntetés-végrehajtásban betöltött funkciói

Bár a büntetés-végrehajtás, mint az állam szervezete, megfelelő személyzettel, infrastruktúrával, költségvetéssel rendelkezik ahhoz, hogy elláthassa a jogszabályokban előírt feladatait, a társadalmi szervezetek fontos szerepet töltenek be a rendszer működtetésében. Ennek két oka van. Egyrészt kevés a személyzet, sokszor hiányoznak a kellő végzettséggel, tapasztalattal rendelkező szakemberek, így az együttműködő szervezetek kiegészítő erőforrásokat jelentenek. Másrészt, ideális feltételek esetén, előfordulnak olyan feladatok, amelyeket a hivatali köztéttségektől és a szakmai megszokásoktól mentes szervezetek jobban meg tudnak oldani.⁵ Ezáltal képesek olyan funkciót betölteni, amellyel hidat képeznek a politikai döntéshozók és a szakpolitikák társadalmi csoportjai között. A társadalmi szervezetek alkalmasak az igazgatási diszfunkciók ellensúlyozására, kapcsolati tőkéjük kamatoztatásával sok esetben hatékonyabban tudnak fellépni. További előnyük, hogy nem kötik őket az állami szférára jellemző illetékességi és hatásköri korlátok. Emellett a bürokratikus állami modellnél hatékonyabbak, rugalmasabbak időgazdálkodásban, szakmaiságban és képesek az állami politikával szemben/mellett szakmai alternatívákat kínálni.⁶ Az állam a nem állami szereplők megjelenésétől azt várta, hogy olyan szerepeket vegyenek át, amelyekre a szakpolitikai intézményrendszer nem tud megfelelő összeget fordítani vagy költséghatékonyan reagálni.

A börtön közvetett célja a börtönön kívüli világ védelme. Amíg a fogvatartott itt tartózkodik, az intézmény csak látszólag képes ennek a célnak megfelelni, s amikor az érintett személy szabadul, gyakran kiderül, hogy a börtön nem képes e funkció betöltésére.⁷ A szabadságvesztéssel járó büntetés alatt ugyanis a fogvatartottak társadalomképe jelentősen megváltozik, kevés ismeretük van a külvilágban zajló eseményekről, holott ezek hatást gyakorolnak a szabadulók életére.⁸ Ha a börtön nem képes megfelelni a generális védelem elvének, akkor a rabok morális, pszichés és egészségügyi értelemben is rosszabb állapotban kerülhetnek ki, mint amikor büntetésük letöltését megkezdték. Ezt a folyamatot a börtönben a rehabilitáció igyekszik ellensúlyozni.⁹

A törvényalkotó olyan rendszert tartott kívánatosnak, amelyben a hivatalos szervek és a társadalmi szervezetek kiegészítik egymás tevékenységét. Jogszabály írja elő az együttműködési, tájékoztatási és segítségnyújtási kötelezettség részletes szabályainak meghatározása során, hogy a büntetés-végrehajtás „*együttműködik a fogvatartás körülményeinek a figyelemmel kísérésére, a szabadulás után a társadalomba való beilleszkedés elősegítésére, a karitatív tevékenység végzésére, továbbá az egyéb büntetés-végrehajtási feladatok segítésére alakult börtönmissziókkal és egyesületekkel, az ilyen tevékenységet ellátó vallási közösségekkel, alapítványokkal, oktatási intézményekkel és személyekkel*”¹⁰. Az együttműködés szakmai és társadalmi fontosságát deklaráló jogszabály jelentős szemléletváltást jelent, amennyiben a közreműködő szervezetek, magánszemélyek segítő-támogató tevékenységének nem csupán eltűrésére, hanem a velük való kooperáció kötelezettségére hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor, ha az ilyen szervezetek vagy személyek a büntetés-végrehajtás rendjére és biztonságára vonatkozó jogszabályokat, vagy a szervezettel kötött megállapodásban foglaltakat megszegik, állami részről az együttműködés megszüntethető.¹¹

A büntetés-végrehajtás reszocializációs tevékenységébe bekapcsolódó szervezetek jelenítik meg és teszik hitelessé azokat az elvárásokat, morális követelményeket, amelyek megalapozzák a szabad társadalom polgárai közötti együttélést.¹² A reszocializáció a büntetés-végrehajtási intézetben kezdődik, s a szabadulás után folytatódik. E nélkül ugyanis nagy az esélye annak, hogy a reszocializáció inkább a börtönszocializációra, mintsem a társadalmi beilleszkedésre vonatkozik, hiszen a fogvatartott feladatai a büntetés-végrehajtás sajátos világához, érték- és normarendszeréhez kapcsolódnak, és kevésbé a „kinti”, civil világhoz.¹³

Az egyházak szerepe a büntetés-végrehajtás rendszerében

Az egyházaknak a reintegráció, reszocializáció biztosításában, elősegítésében kiemelten fontos szerepük van. Évszázadokon át az egyházak törődtek a kriminalizált egyénekkal, már a 19. században komoly kísérleteket tettek a börtönbüntetést letöltött személyek rehabilitációjára. Örvendetes az a fejlődés, amely 1989 után a büntetés-végrehajtás és az egyházak közötti együttműködés terén történt.¹⁴ Hazánk egyes intézeteibe 1989 őszétől léphetnek be egyházi szolgálat végzése céljából az egyházak és a különféle felekezetek vezetői, valamint a missziós és karitatív szervezetek tagjai. A kezdeti fellángolások az újdonságok erejével hatottak, a felekezetek képviselői egymást váltották. Amikor azonban megtapasztalták a feladat nehézségét, sokan visszarettek ettől a szolgálattól, mivel a bejövő lelkészek nem voltak felkészülve az új körülményekre, nem ismerték az intézetek sajátosságait, a fogvatartotti állományt, a velük való foglalkozást.¹⁵

Fogalmilag el kell különíteni a börtönlelkészi szolgálattól a tág értelemben vett vallási háttérű civil szervezetekkel fenntartott kapcsolatot. Ezek az egyházaktól intézményileg független olyan formációk, amelyeknek tagjai vallási háttérű motivációval rendelkeznek.¹⁶ Négy

missziós szervezet emelhető ki, amelyek a börtönök és a fogvatartottak segítésére szakosodtak: a Magyar Evangéliumi Börtönmisszió, a Magyar Börtönpasztorációs Társaság,¹⁷ a Magyar Máltai Szeretszolgálat és a Magyar Testvéri Börtöntársaság.¹⁸

A 13/2000. (VII. 14.) IM rendelet feltámasztotta a Börtönlelkészi Szolgálatot. Újbóli létrehozása a hazai büntetés-végrehajtási intézetekben jelentős esemény volt. Mind az egyházak, mind pedig a büntetés-végrehajtás nagy figyelmet fordított a szolgálat működését biztosító feltételek megteremtésére, annak érdekében, hogy a vallásgyakorlás ne csupán alkotmányos alapelv maradjon, hanem napi szinten élhessenek vele mindazok, akiknek ez támogatást, útmutatást jelent.¹⁹ A börtönlelkészi szolgálat létrehozásával a fogvatartottak lelki gondozása és a hitéleti tevékenység a korábbi időszakhoz viszonyítva szervezettebbé vált. 2000-ben nyolc katolikus, hat protestáns és egy zsidó felekezeti lelkész, illetve diakónus lépett a büntetés-végrehajtási intézetek egy részénél főállású szolgálatba. A megyei intézetekben rész munkaidős lelkészek végzik ezt a tevékenységet, közülük tíz fő katolikus, öt fő pedig a protestáns egyházat képviseli.²⁰

Bízik László véleménye szerint a börtönlelkészek az ökumenikus jelleg mellett napi 4-8 órában szolid pasztorálást folytatnak, ezzel szemben a kisegyházak a fogvatartottakat a saját gyülekezetükbe szeretnék beszervezni, ehhez heti 1-2 órát töltenek hitéleti tevékenységgel a börtönben, rámenős, direkt missziót folytatva. A börtönlelkészek segíteni akarnak, jobban ismerik a börtönviszonyokat, míg a missziók célja inkább a megtérítés és egyfajta naivitás jellemzi őket a börtönviszonyokra vonatkozóan. Megjegyzi azonban, hogy mindkét struktúrának vannak pozitívumai és negatívumai, azonban a „missziósok” útja nem a büntetés-végrehajtási lelkészek útja, az a helyes, ha mindkettő szabad teret kap.²¹

A börtönlelkész nevelő, tanító szerepe kiegészíti a hagyományos büntetés-végrehajtáson belüli nevelési tevékenységet. Személyiségével kapcsolatban elmondható, hogy az átlagosnál jóval nagyobb pszichológiai állóképességgel kell rendelkeznie. Több türelmet, áldozatkészséget, empátiát igényel a fogvatartottakkal történő foglalkozás. A pszichológiai állóképesség Vári által fontosnak tartott három alappillére a börtönlelkész szaktudása, személyiségének adottságai és személyes hite, elhivatottsága, illetve a szolgálata iránt érzett elkötelezettsége. Ezen ismeretek és képességek birtokában a börtönlelkész büntetés-végrehajtáson belüli gyülekezetének tanítója, gondozója, pásztora lehet.²²

A missziós szervezetek munkatársai és a lelkészek sokszínű tevékenységet végeznek a fogvatartottak között. A már idézett rendelet előírja, hogy a börtönlelkészi szolgálat főbb feladata a hit- és kegyességi élet, a vallásgyakorlás biztosítása, mise, istentisztelet, biblia- és imaórák tartása; az egyéni és közösségi lelki gondozás; az életismereti, erkölcsi oktatás, nevelés; a vallási tevékenységet végző szervezetek bv. intézetben történő tevékenységének és a börtönmissziók munkájának koordinálása, valamint a fogvatartottak kérésére egyéb vallásos szertartások végzése.²³ Segítséget nyújtanak továbbá az elítéltek és szabadultak, valamint családtagjaik gondozása, vallás-erkölcsi megerősítése, a közösségépítés terén, az elítéltek családi kapcsolatainak rendezésében, személyes és szociális problémáik megoldásában.²⁴

A felsorolásból egyértelműen kitűnik, hogy a lelkészi tevékenység egyéni és csoportos formában egyaránt folytatható. A fogvatartott kérhet egyéni lelkészi meghallgatást, sokkal gyakoribbak azonban a csoportos foglalkozások, így a lelki gyakorlat, a zenés istentisztelet, az egyházi ünnepek környéki lelki előkészületek, valamint a bibliaórák.²⁵ A börtönlelkészek lehetőséget kínálnak a fogvatartottak számára, hogy ők maguk ennek segítségével formálhassák magukat. Bízik László szerint a cél nem az, hogy „oldódjanak a feszültségek”, hogy „kezelhetőbbé váljanak”, vagy hogy „legyen egy biztonsági szelep”, ezek csupán szerencsés hozadékok, de nem célok.²⁶

Fontos kiemelni, hogy a rendelet nem írja elő a zárkalátogatást a lelkészek számára, ez mégis az egyéni és közösségi lelki gondozás meghatározó területe. A zárkalátogatások elsődleges célja a vallásgyakorlás alkalmainak hirdetése, valamint a fogvatartottakkal történő személyes kapcsolatfelvétel.²⁷ Szabály, hogy az intézetben az elítélt az egyházi személlyel ellenőrzés nélkül tarthat kapcsolatot, amely kapcsolat felvételét bármely fél kezdeményezheti.²⁸

Szegál szerint a pasztoráció közvetlen célja az elítéltek hitéletének rendezése, illetve az erkölcsi konfliktusok kezelése, ezáltal a börtön légkörének javítása.²⁹ A börtönpasztorációnak sok előnye van a fogvatartottak számára: egyrészt a pszichológusi („elmebeteg”, „őrült”), illetve a nevelői („besúgó”, „árulkodó”) meghallgatással ellentétben nem vonja maga után a társak rosszallását, szinte kivétel nélkül minden fogvatartottban van ugyanis tisztelet a vallás iránt. Másodsorban a lelkészi meghallgatás előítéletektől mentes kapcsolat felajánlását jelenti, a lelkész ugyanis bátorítja a fogvatartottakat, hogy nézzenek szembe saját élettörténetükkel, nem szidja őket az elkövetett hibáért, nem ad fegyelmet, feddést.³⁰

A börtönlelkészi látogatások, foglalkozások hatására a fogvatartottak pszichés klímáján, fegyelmi helyzetén, önbecsülésén jól érzékelhetők a pozitív élmények, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy minél kevesebb lelki sérüléssel tudjanak visszaintegrálódni a társadalomba.³¹ A fő feladatok – Estók megfogalmazása szerint – „*az elítéltek morális tartásának újraépítése, egy valóban igazi emberkép kialakítása, formálása, az örök érvényű törvények szerint, azaz az erkölcsi, etikai morál pozitív irányú befolyásolása*”.³² A lelkészi jelenlét a fogvatartott számára a belső tartás megerősítését jelenti, a problémák megbeszélése, a szorongást keltő forrásokkal való együttes szembenézés segíthet a szorongás csökkentésében.³³ Gyakori probléma a börtönben az agresszió. Az agresszív kényszerítések kioltása, jelentős enyhítése lehetséges verbális, igei, bibliai eszközökkel, énekléssel, a közös lelki élmények terápiai hatásával. Hasznos továbbá a konstruktív jellegű beszélgetés a konfliktusokról, amelyek a fogvatartottat agresszív magatartáshoz vezették. Ennek során a fogvatartott megtapasztalja a börtönlelkész és az istentiszteleti közösség együttműködő-segítő hozzáállását a problémájához, segítséget nyújthat annak feldolgozásában.³⁴ Fontos börtönlelkészi feladat továbbá az önértékre nevelés, mivel általánosan elfogadott nézet a szakirodalomban, hogy csak megfelelő önértékeléssel rendelkező, erős személyiség tud tartósan megküzdeni a zárt intézeti viszonyokkal, a bűnözés ismétlődésének kényszerével. A börtönlelkésznek fontos kiegyensúlyozó szerepe van az elítéltek önértékelésének erősítésében, ennek eszköze a másakra való tartós és előítélet-mentes odafigyelés.³⁵

A bezártság, a prizonizáció okozta ártalmak leküzdésében (coping) nélkülözhetetlen segítséget nyújthat a börtönpasztoráció. Az üresség, az egzisztenciális vákuum az egyik legnagyobb veszély, ennek megléte esetén az elítélteken közöny, depresszió vesz erőt. Ennek kivédésére a büntetés-végrehajtás számos alternatívát kínál, így a levelezés, a telefonálás, a látogatók fogadásának, a rövidtávú eltávozásnak a lehetőségét, emellett művelődési és sportfoglalkozások, szakkörök, egyházi alkalmak is segítenek. Az egyházi alkalmak feladata a fogvatartottak értékviszáltságából való kiségitése.³⁶

A börtönlelkész inkulturált közegben szolgál, állandó inkulturációs folyamatban él, azaz kölcsönhatásban a helyi kultúrával.³⁷ Vári szerint az evangéliumhirdetésre minden szélsőségesen inkulturált közegnek, környezetnek szüksége van. A börtönlelkésznek az evangélium hirdetése során nyelvi inkulturációval is szembesülnie kell.³⁸ Az inkulturáció során kommunikációs formák, szabályok és rituálék elsajátítása, a gyakorlati tudás cselekvő, aktív belsővé tétele zajlik.³⁹

A börtönlelkészek szoros kapcsolatban vannak a felügyelőkkel, a nevelőkkel és a börtönpszichológussal. Majzik ellenállást érzékel a személyzet részéről a börtönlelkészek, missziók tevékenysége felé, amely mögött vallásellenességet feltételez. Garami azonban ezzel szemben

azt hangsúlyozza, hogy a börtönök személyzete világnézettől függetlenül szolgálati feladatokat lát el. Vallási meggyőződése nem befolyásolhatja sem negatív, sem pozitív értelemben a szolgálatellátást.⁴⁰ Estók hangsúlyozza, hogy a személyi állománnyal való foglalkozás is kiemelkedő szerepet kap a Börtönlelkészi szolgálatban.⁴¹

A felügyelők, örök közreműködése nélkül a börtönlelkészi szolgálat nem látható el. Ez tehát többletterhet ró a személyi állományra. Abban az esetben, ha a reintegrációs tiszt úgy találja, hogy a fogvatartottnak lelkészi meghallgatásra lenne szüksége, jelezheti a lelkésznek. Emellett az egyházi foglalkozásokon rendszeresen résztvevő és aktívan közreműködő fogvatartottak érdekében a börtönlelkészek jutalmazási javaslatlall élhetnek a reintegrációs tiszt felé.⁴²

A pszichológusokkal történő folyamatos kommunikáció segít a fogvatartottak pasztorációjában, a lelkészi szolgálat tevékenységéhez filozófiájában, munkastílusában a legközelebb álló csoport mindenképpen a pszichológusoké. Bizonyos esetekben az is előfordulhat, hogy ugyanazon kliensek lelki gondozásával kapcsolatban a börtönlelkésznek kérdései vannak, amelyek a titoktartási kötelezettség sérülése nélkül is megbeszélhetők.⁴³

Szegál nem kérdőjelezi meg a lelkipásztori hatás elítélt személyiségét, értékrendjét befolyásoló szerepét, azonban felhívja arra a figyelmet, hogy „nem rendelkezünk olyan megbízható, objektív adatokkal, amelyek egyértelműen jeleznék a pasztoráció reszocializációs súlyát.”⁴⁴ Ugyanakkor az is tény, hogy „a lelkészi szolgálat integrálódott a büntetés-végrehajtási szervezetbe. A börtönlelkészi szolgálat büntetés-végrehajtási intézetekben való létjogosultságát a legmagasabb közigazgatási szinteken is elismerik.”⁴⁵ – fogalmaz Vári.

Szociális munka és szabadulásra felkészítés

A szociális munka középpontjában az egyén és a környezete közötti interakciók állnak. A cél a börtönben lévők és a szabadultak szociális gondozása, segítségük a körülményeikhez való alkalmazkodásban és a törvények betartásában.⁴⁶ A segítő kapcsolat közvetít a büntetés-végrehajtás és a külvilág között, lehetőséget biztosít az elítélt számára, hogy életfeladataival megbirkózzon, azaz megvalósuljon a problémamegoldó és „coping” kapacitás fejlesztése.⁴⁷ Ehhez elengedhetetlen, hogy a szociális munkás a fogvatartottal együttműködve megkísérelje azon az életlehetőségek megkeresését, amelyek növelik társadalmi érvényesülésének, boldogulásának esélyét. A börtönben levő, többségében hátrányos szociális helyzetű rétegekből kikerült elítéltek társadalomba visszavezetéséhez személyiségük és az őket körülvevő szociális közeg együttes figyelembevételére van szükség. A szociális munka új szemlélete az elítélt érdekeinek képviselésével, motivációjának felkeltésével, tanácsadással próbálja elősegíteni a társadalmi adaptációt.⁴⁸

A börtönben dolgozó szociális munkásnak pontosan tisztában kell lennie a börtön világvál, klímájával, a személyiségre és a szociális kapcsolatokra gyakorolt hatásával, a szubkultúra sajátosságaival. Más területen dolgozó szociális munkásoktól ez az alapvető eltérés. Ebben a tevékenységben a szociális munkás egyedül dolgozik a kliensek lét- és életterében. A civil világból a kívülről érkezőket érdeklődve, pozitív hozzáállással fogadják a fogvatartottak, ám a tényleges bizalom megszerzése rendkívül nehéz. Az introvertáltság és a hosztilitás miatt a fogvatartott fiatalok rendkívül óvatossak, gyakran „más arcukat” mutatják, próbálgatják a határokat és a lehetőségeket.⁴⁹

További nehézség tevékenységünk alacsony támogatottsága. Az őrzés, a fogva tartás biztonsága az elsődleges, és a büntetés-végrehajtás személyzetének attitűdje a fogvatartottak és változtatási lehetőségeikkel, tendenciáikkal szemben jelentősen különbözik a nevelők maga-

tartásától. A szociális munkásnak igen sok frusztrációs körülményt kell elviselnie, személyét nemcsak a fogvatartottakkal, hanem a felügyelő személyzettel is fontos elfogadtatnia.⁵⁰

Az államilag fenntartott szociális háló vizsgálva Teleki arra a következtetésre jut, hogy a büntetést letöltöttek reszocializációjának, rehabilitációjának legilletékesebb szerve a Családsegítő Szolgálat lehetne, ezt sugallja a törvényi háttér is,⁵¹ amikor ezt az intézményhálozatot a kliensek szakosított ellátására: ápolására, gondozására, rehabilitációjára, ideiglenes vagy állandó lakás nyújtására szólítja fel.⁵² A rehabilitáció követelménye tehát megjelenik a törvényben és gondozás, ideiglenes vagy állandó lakhatás biztosítását jelenthetné a börtönből szabadult számára. A törvény fogyatékosága, és emiatt a gyakorlat hiányossága is, hogy a rehabilitációt csak a pszichiátriai és szenvedélybetegekre, a fogyatékosokra és a hajléktalanokra vonatkoztatja, a szabadultak gondozását nem említi, illetve csak akkor jöhetnek számításba, ha hajléktalanok.⁵³

A szabadulásra való felkészítésnek egyik területe az elítélt igényének megfelelő támogató képzés (általános és szakmai képzés, munkakészség begyakorlása), a másik a speciális, gyakorlati felkészítés, a visszailleszkedés megkönnyítése érdekében. Ezzel összefüggésben az elítéltek rendelkeznie kell mindazon információkkal, amelyekre szüksége lehet a visszailleszkedéskor: praktikus ismeretek, elintézendő feladatok. Hasonlóan fontos a reintegráció emberi-érzelmi viszonyaira való felkészítés, a társas kapcsolatok fejlesztésére, a közösségi nevelésre irányuló törekvések. Az egyéni gondozás személyes, hosszabb távú munka, amelynek középpontjában az egyén személyisége, gondolatai, problémái, kérdései, továbbá a perspektívák és a lehetőségek állnak. Alapmódszere a beszélgetés, az állandó, folyamatos kommunikáció. A fogvatartottnak és szabadultaknak egyaránt van egy segítője – civil pártfogója⁵⁴ –, aki intenzív figyelmet biztosít számára.⁵⁵

Az egyéni gondozás mellett fontos szerephez jut a csoportos munka. A csoportok működésének alapját a konfliktuskezelő és problémamegoldó technikák fejlesztése, a jövőbeli munkakeresésre vonatkozó készségek kialakítása, valamint az önismeret fejlesztése adja.⁵⁶ A csoportok céljai a speciális helyzetben való lét lelki támogatása; a krízishelyzetben felmerülő lelki események és gondolatok, rendezésének segítése; a jövőre vonatkozó beszélgetések indukálása; együttgondolkodás az életvezetéssel kapcsolatos változtatási stratégiákról; a változtatási kísérletek felmerülésének támogatása, beszélgetés a továbblépési lehetőségekről.⁵⁷

A szabadulás előtt álló elítéltek beilleszkedésének támogatása általában egyénenként történik. A sikeres egyéni esetkezelés mellett azonban szükség van csoportfoglalkozásokra is.⁵⁸ A fogvatartottak többségükben felkészületlenek a szabadulásra. Ezért a „szabadulási krízis” csökkentése, információ-áramoltatás és -feldolgozás a börtönön kívüli világról és a különböző társadalmi változásokról, a mintanyújtás, az elfogadó csoport segítségnyújtása az utógondozás és a visszaesés megelőzés alapjai. Ennek egyik lehetősége a szabadulásra felkészítő projekt. A projekt lényege a tájékoztatás (a szabadulás körüli ügyintézés, állás és munkavállalás, lakhelykeresés stb. lehetőségeinek és folyamatának megismertetése, a lebonyolítás útjainak elsajátítása stb.). Emellett a felkészítés fontos eleme a konfliktuskezelés is.⁵⁹ Konkrét célként jelenik meg a börtönártalmak, illetve a szabadulás előtt kialakuló szorongások csökkentése, a jobb verbális kommunikáció, a börtön-szlang használatának csökkentése, a zárt közösségekben kialakuló (a kinti társadalomban negatív érzelmeket kiváltó) non-verbális megnyilvánulási formák csökkentése, elhagyása.⁶⁰

Szabadulásra felkészítő tréningen, foglalkozásokon a csoportléktan eredményeit felhasználva a szociális viselkedés alapvető szabályainak elsajátíttatása a cél, a fogvatartottak szociális kompetenciájának, valamint a konfliktuskezelő képességének fejlesztése által. A szakemberek fontosnak tartják a megszerzett ismeretek szerepjátékok általi gyakoroltatását,

és ilyen formájú rögzülését, mivel csak az élménytapasztalatnak lehet olyan ereje, amely később ellenállhat az ellentétes irányú környezeti hatásoknak.⁶¹

Emellett jelentős erőfeszítések történnek az elítéltek családi kapcsolatai, valamint a munkáltató, utógondozó, pártfogó szervezetekkel való kapcsolatfelvétel intézményes szélesítése érdekében.⁶² Az alapvető szociális feltételek biztosítása mellett döntő jelentőségű a szabadulók számára egy támogató, segítő kapcsolat. Ez a mentálhigiénés gondozás a szabadulás utáni krízis csökkentésére, a személyes problémák pszichoszociális kezelésére irányul. A már kialakított és meglévő bizalom a segítő szakemberekkel, a külvilágból érkező érzelmi támogatás mind olyan jelek, amelyek a fogvatartottak büntetésük letöltése utáni életének változtatását, a társadalomba való integrálódását segítik.⁶³

Börtönpszichológia, pszichoterápia, alternatív terápiák

A fogvatartottak viselkedésének és a börtön működésének vannak olyan kifejezetten speciális területei, amelyek csak a börtöntapasztalattal rendelkező személyek⁶⁴ számára értelmezhetők igazán, sőt a speciális börtönpszichológia emberi jogi vonatkozásokkal is bír.⁶⁵

A börtönben végzett pszichoterápiának kettős célja van. A fogvatartottnak egyrészt meg kell küzdenie a börtönben tapasztalt nehézségekkel (coping), másrészt alkalmazkodnia kell a börtönkörülményekhez (adaptáció) – ezt a két folyamatot segíti elő a terápia. A jelenre koncentrált pszichoterápia igen hatékony, tehát a börtönpszichológia fontos hatást fejthet ki a rehabilitációra.⁶⁶

Míg a börtönpszichológia célja leginkább a rehabilitáció, a reszocializáció inkább a nevelésé, a reintegráció pedig egyre inkább a resztoratív technikáké is. A börtönpszichológia elsődleges célja, hogy a fogvatartott megőrizze testi és lelki integritását a börtönártalmakkal szemben. A börtönpszichológusok figyelemmel vannak a segítőkre törekvéseire, feltárják az elítélt deprivációit, érzelmi, fizikai hiányait.⁶⁷ A fogvatartottak belső motivációs rendszerének alakítása a konstruktív életvezetés érdekében történik,⁶⁸ pedagógia nélkül a pszichológia nem is létezhet a börtönben (főleg a körleten), a börtönnek a pszichológusok munkájára is támaszkodnia kell.⁶⁹

A nevelésben kiemelt szerepet tölt be az identitás, a nevelők a bűnelkövető személyiségének megismerésére irányuló munkáját ezért nagy mértékben segítik a börtönben dolgozó börtönpszichológusok. A börtönpszichológus személyiségvizsgálatot folytat le a fogvatartottnál, majd indokolt esetben terápiás jellegű kapcsolatot épít ki az elítélttel, illetve a teendőkre vonatkozó pontos információkkal, prognózisokkal átadja az elítélt nevelésének, személyiségformálásának, lelki gondozásának feladatát a nevelőnek.⁷⁰ A személyiségen belül támpontok fedezhetők fel a börtönhöz való alkalmazkodás színvonalára vonatkozóan.⁷¹ A pszichológus egyénileg foglalkozik az elítélttel, általában a fogvatartott saját kérésére, előre egyeztetett időpontban. A pszichológusi meghallgatások ritkábbak, mint a nevelőiek, ennek oka a cellatársak csúfolódása, rosszallása. Ha a nevelő úgy találja, hogy a fogvatartottnak pszichológusi meghallgatásra lenne szüksége, ezt jelezheti, mind a fogvatartott, mind pedig a pszichológus felé, aki ilyenkor egyéni meghallgatásra hívja be a fogvatartottat. E meghallgatásnak azonban nincs kötelező jellege. Abban az esetben, ha a pszichológusi meghallgatás keretében olyan információkra vagy magatartásra derül fény, amely az elítélt helyzetét, életét, testi épségét érintik (pl. öngyilkossági hajlam, zárkatárrsal való konfliktus), a szakembernek kötelessége ezen a helyzeten az intézet adta lehetőségekhez mérten segíteni, illetve a felügyelők segítségével jobban odafigyelni.⁷²

Az alternatív terápiák terén a büntetés-végrehajtás nevelési tevékenységének bővítésére, színésítésére több értékes hazai példa szolgálhat mintaként. Ezek eredményesen alkalmazhatók az intézetek személyi állományának létszáma és ezen állomány leterheltségének ismeretében, illetve az intézetek működését meghatározó költségvetési és jogszabályi körülmények között.⁷³

A hazai büntetés-végrehajtási gyakorlatban csíráiban több éve megfigyelhető, de lehetőségeinek megfelelően nem kezelt kezelési módszer a drámapedagógia.⁷⁴ A közösség erejének segítségével hívása az egyén alakításában a gyakran konfliktust hordozó emberi élethelyzetek eljátszásával, feldolgozásával régóta ismert a magyar neveléstudományban, terápiás, nevelő és fejlesztő hatása bizonyított.⁷⁵ A drámajátékok az emberépítést célozzák, feladatuk a személyiségformálás, a kapcsolatfelvétel, a kapcsolattartás, a közlés megkönnyítése. A dramatikus alkotójáték pontosan megfogalmazható szocializáló tevékenység.⁷⁶ A büntetés-végrehajtási nevelésbe illeszthető drámapedagógia nem a színjátszásra helyezi a hangsúlyt, elsősorban vitaindító, irányított szerepjátékokról beszélhetünk a börtönök falain belül.

A csoportban megvalósuló személyiségfejlesztő foglalkozások másik, kiemelt figyelmet érdemlő területe a hazai büntetés-végrehajtási gyakorlatból hiányzó, a javító-intézetekben viszont bizonyos részleteiben eredményesen alkalmazott kezelési program, a kisállat-terápia. Ezek olyan célorientált beavatkozások, amelyek során egy, bizonyos kritériumokat teljesítő állat jelenléte, aktivitása a terápiás program része, és a páciensek fizikai, érzelmi, szociális és kognitív funkcióinak javítását tűzi ki célul, miközben a változásokat a személyzet dokumentálja.⁷⁷

A társadalom felé való nyitás jeleként találkozhatunk olyan központi intézkedésekkel, amelyek rejtett hatása a börtönök sajátos nyilvánosságának megteremtése. Az első ilyen jellegű központi intézkedés a bűnmegelőzési célú börtönlátogatások bevezetése volt a 90-es évek végén. Kezdetben 13 éves kortól jöhettek be tanulók szervezett formában a börtönökbe, ahol felkészült szakemberek, a büntetés-végrehajtás dolgozói adták át azokat az ismereteket, tapasztalatokat, amelyek az életkori sajátosságokra figyelemmel, mintegy kivonatosan, de a börtön miliójében mégis életre szólóan adtak útravalót ennek a korosztálynak. Később komoly kritika érte ezt a börtönlátogatási formát, amelynek következtében 18 éves korra emelték a beléptetéshez szükséges korhatárt. Mára ez ismét 14 évre csökkent, azonban a kezdeti lelkesedés már a múlté. Kérdés, hogy a börtönlátogatások célja miért csak a bűnmegelőzés volt, hogy megvalósításuk miért csak erre a korosztályra korlátozódott, de ezek a látogatások, a bűnmegelőzésen kívül, kiválóan támogatták börtöneink nyilvánosságát is.⁷⁸

Napjainkban is érzékelhető tendencia, hogy a felsőoktatási intézményekben tanuló hallgatók előszeretettel választják gyakorlatuk letöltésének céljára a börtönöket, amennyiben erre együttműködési megállapodás keretében lehetőségük nyílik. Sok ilyen intézet vezetése gondolja úgy, hogy a helyi nyilvánosság megteremtésének kiváló lehetősége ez a forma, emellett nagy számban viszik látogatásra az oktatóik a jogász, szociális munkás, szociológia, pszichológia szakos hallgatóikat.⁷⁹

A társadalom, a közvélemény reintegrációra gyakorolt hatása

A büntetés-végrehajtási intézetek feladata nem csupán az, hogy fogva tartsák az elítélteket, hanem az is, hogy az onnan kikerülők közül minél kevesebben váljanak ismét bűnelkövetővé. A visszailleszkedésben fontos szerepe van a személyes támogatásnak, megerősítésnek, a szabadulás után várható konfliktusok kezelésének, illetve annak, hogy ne idegenként fogadják az elítéltet családtagjai. A családok mentorálása és az elítéltek fejlesztése terén az egyházi szervezeteknek, szociális munkásoknak, civil szervezeteknek fontos szerepük van.

A börtönviselt emberekről a társadalom tagjainak nagy része lemondóan nyilatkozik, nehezen fogadják vissza a büntetésüket letöltött személyeket. Ez az előítélet gyakran olyan erős, hogy szinte lehetetlenné teszi, de legalábbis megnehezíti a társadalmi beilleszkedési szándék realizálását és a szabaduló személyt a társadalom perifériájára taszítja. Éppen ezért jut kiemelt szerephez a többségi társadalom szemléletének alakítása, hiszen ez az egyik alapja annak, hogy sikeresek legyenek a büntetés-végrehajtási intézetekből szabadulók reintegrációs törekvései. A társadalom tagjai közül különösen fontosak ebből a szempontból azok, akik a szabadulók számára konkrét segítséget jelenthetnek. Ilyenek többek között a szociális szakemberek. Fontos, hogy ők valódi segítségforrásként jelenjenek meg, hogy viselkedésüket, hozzáállásukat ne az elutasítás, hanem az elfogadás, a törődés, a segíteni akarás jellemezze.⁸⁰

A börtönviselt emberek társadalomba visszaillesztése érdekében a büntetés-végrehajtási szervezet szélesíti a kapcsolatrendszerét mindazokkal az állami szervekkel, társadalmi és egyházi szervezetekkel, személyekkel, amelyek állami, társadalmi felhatalmazás alapján vagy önkéntesen segítséget nyújtanak a fogvatartottak társadalomba történő visszavezetésében.⁸¹ A börtönök nyitási folyamata alatt mindezek alapján a börtönrel közvetlenül kapcsolatba kerülő törvénytisztelő állampolgárok számának növelése értendő.⁸² Ez a mai jogi keretrendszerben kivitelezhető: mind a börtönökön belül, mind azokon kívül egyre több személy vonható be a fogvatartottak reintegrációja, társadalomba visszasegítése érdekében.

Jegyzetek

- 1 Somogyvári Mihály: A börtönök körüli társadalmi szervezetek értelmezési keretei és a klasszikus civil szervezetek térnyerésének közelmúltja. In: Deák Ferenc – Palló József: Börtönügyi kaleidoszkóp. Ünnepi kötet dr. Lőrincz József 70. születésnapja tiszteletére. Börtönügyi tanulmányok 1. Budapest, Büntetés-végrehajtás Tudományos Tanácsa. Budapest, 2014. 67. o.
- 2 2013. évi CCXL. törvény a büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárás végrehajtásáról, 83.§ (7) bek.
- 3 Garami Lajos: Száz szervezet. Másik nézőpont az együttműködésről. = Börtönügyi Szemle, 1997. 2. szám, 74. o.
- 4 Mihály Attila: A börtönök társadalmi felügyelete, avagy szükségünk van-e a nyilvánosságra? In: Deák Ferenc – Palló József: Börtönügyi kaleidoszkóp, i. m. 129. o.
- 5 Garami Lajos, i. m. 74. o.
- 6 Somogyvári Mihály, i. m. 67. o.
- 7 Fliegauf Gergely: A börtönpszichológia elhatárolása a kriminálpszichológiától. = Börtönügyi Szemle, 2012. 1. szám, 56. o.
- 8 Csáki Anikó – Mészáros Mercédesz: Szociális munka a büntetés-végrehajtásban és az utógondozásban. = Esély, 2005. 2. szám, 99. o.
- 9 Fliegauf Gergely, i. m. 56. o.
- 10 1995. évi CVII. törvény a büntetés-végrehajtási szervezetről, 13.§ (1) bek.
- 11 Uo.
- 12 Módos Tamás: Büntetés-végrehajtási nevelés. Rejtjel Kiadó, Budapest, 1998. 55. o.
- 13 Csáki Anikó – Kovács Klaudia – Mészáros Mercedes – Sponga István: Fogvatartásból szabadult fiatal felnőttek társadalmi (re)integrációjának lehetőségei. Kutatási összefoglaló. Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest, 2006. 75. o.
- 14 Teleki Béla: A szabadultak szociálpedagógiai ellátása. = Börtönügyi Szemle, 2010. 3. szám, 35. o.
- 15 Estók József: A börtönpasztoráció és a börtönlelkészi szolgálat helyzete. = Sárospataki Füzetek, 2002. 1. szám, 5. o.
- 16 Somogyvári Mihály, i. m. 68. o.
- 17 Magyarországon 1991 szeptemberében alakult meg a Magyar Börtönpasztorációs Társaság, amely összefogja, irányítja a magyarországi börtönökben ténykedő katolikus, református, evangélikus, metodista, adventista stb. lelkészek munkáját. Célja a lelkigondozók, lelkipásztorok érdekvédelme, a keresztény kultúra és humanista értékrend és erkölcs tanítása, terjesztése a büntetés-végrehajtásban, valamint emberi jogokat tiszteletben tartó és személyköz-

pontú büntetés-végrehajtási szemlélet kialakítása. Tevékenységi köre két színhelyre fókuszál. A börtönökben börtönmissziós munka ellátása, nevelőmunka végzése, a fogvatartottak kapcsolattartásának erősítése, karitatív tevékenység, lelki gondozás, büntetés-végrehajtási dolgozók képzése a pasztorációs munkához. A börtönön kívül koordinálja a börtönpasztoráció teljes tevékenységi körét, közös lelkigyakorlatokat szervez, módszertani lapot működtet, képzéseket szervez.

18 Lőrincz József – Nagy Ferenc: Börtönügy Magyarországon. Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága, Budapest. 1997. 253. o.

19 Vári Krisztina: A börtönlelkészség hét éve Magyarországon. = Börtönügyi Szemle, 2008. 1. szám, 48. o.

20 Estók János, i. m. 6. o.

21 Bízik László: A börtön a templomunk. = Lelkipásztor. 2002. 3. szám, 98. o.

22 Vári Krisztina, i. m. 52. o.

23 13/2000. (VII. 14.) IM rendelet a Börtönlelkészi Szolgáltatásról, 2.§

24 Teleki Béla, i. m. 33. o.

25 Czenczer Orsolya: Fiatalkorúak reszocializációs nevelése a szabadságvesztés büntetés alatt. Doktori értekezés. Kézirat. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2008. 327. o.

26 Bízik László, i. m. 97. o.

27 Vári Krisztina, i. m. 53. o.

28 16/2014. (XII. 19.) IM rendelet a szabadságvesztés, az elzárás, az előzetes letartóztatás és a rendbíróság helyébe lépő elzárás végrehajtásának részletes szabályairól, 110.§ (2) bek.

29 Szegál Boris: A szocializáció és reszocializáció a börtönben. = Börtönügyi Szemle, 2007. 3. szám, 32. o.

30 Czenczer Orsolya, i. m. 325. o.

31 Baran Katalin: Misszió. Karitatív tevékenység a Budapesti Fegyház és Börtönben. = Börtönügyi Szemle, 1997. 2. szám, 80. o.

32 Estók János, i. m. 7. o.

33 Békeffy Lajos: A problémakezelő-személyiségfejlesztő börtönpasztorizáció néhány elvi és gyakorlati kérdése. II. rész. = Börtönügyi Szemle, 2005. 1. szám, 85. o.

34 Uo. 89. o.

35 Uo. 90. o.

36 Uo. 91. o.

37 Az inkulturáció az evangélium népek kultúrájába történő beépítést jelenti. A missziós tevékenység alapkérdése, hogyan képes a magával hozott kultúra sajátosságait elfogadtatni az új környezetben, illetve mennyire kell a befogadó kultúra sajátosságait beépíteni evangelizációjába. Az igehirdetés folyamán az egyház ugyanis különböző kultúrákkal találkozik, és ezekben be kell kapcsolódnia. Nem csupán külső alkalmazkodásról van szó, a beépülés az emberi kultúra valódi értékeinek belső átítását jelenti.

38 Vári Krisztina, i. m. 52. o.

39 Pusztai Gabriella: Kollegiális kezek a felsőoktatásban. Az értelmező közösség hatása a hallgatói pályafutásra. Akadémiai doktori értekezés, 2010. 25. o.

40 Garami Lajos, i. m. 76. o.

41 Ide tartoznak a szentmisék, keresztek, házasságkötések, temetések és a mindennapi munka során az állomány-nyal kapcsolatosan felmerülő problémák megoldására tett vallási javaslatok, tanácsadások. Vö: Estók János, i. m. 9. o.

42 Hajdú Miklós: A börtönpasztorizáció lehetőségei a büntetés-végrehajtásban. = Börtönügyi Szemle, 2006. 1. szám, 36. o.

43 Vári Krisztina, i. m. 56. o.

44 Szegál Boris, i. m. 32. o.

45 Vári Krisztina, i. m. 61. o.

46 Végh József: Pallók a mélység fölött. A civilek szerepe a büntetés-végrehajtásban. = Börtönügyi Szemle, 2008. 1. szám, 91. o.

47 Csáki Anikó – Mészáros Mercédesz: Szociális munka..., i. m. 104. o.

48 Lőrincz József – Nagy Ferenc, i. m. 97. o.

49 Csáki Anikó – Mészáros Mercédesz: Szociális munka..., i. m. 111. o.

50 Uo. 111-112. o.

51 A személyes gondoskodás keretébe tartozó szakosított ellátást a) az ápolást, gondozást nyújtó intézmény, b) a rehabilitációs intézmény, c) a lakóotthon, d) az átmeneti elhelyezést nyújtó intézmény, e) (...), f) az egyéb speciális szociális intézmény nyújtja. (1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, 57. § (2) bek.)

52 Teleki Béla, i. m. 31. o.

53 Uo. 32. o.

54 A civil pártfogó feladatai között szerepel a személyes problémák pszichoszociális kezelése; mentálhigiénés ellátás; lelki gondozás; információ-áramoltatás a külvilágból, amelynek célja a szabadulásra való felkészítés; segítség a prob-

lélmák megfogalmazásában, feltárásában és feldolgozásában; saját képességek és tudás felismerése és alkalmazása. Emellett részt vesz önismereti kérdések feldolgozásában; a változással kapcsolatos motiváció erősítésében, fenntartásában, valamint a többségi társadalom normarendszerével megegyező önálló életvitel kialakításának támogatásában. Vö: Csáki Anikó – Mészáros Mercédesz: Pedagógiai munka a szabadságvesztés alatt és után. = *Educatio*, 2003. 2. szám, 273. o.

55 Csáki Anikó – Mészáros Mercédesz: Pedagógiai munka..., i. m. 273. o.

56 Csáki Anikó – Mészáros Mercédesz: Szociális munka..., i. m. 108. o.

57 Uo. 113. o.

58 Az egyéni esetkezelés nem nyújthat minden esetben segítséget, például társas viselkedés, interakciók gyakorlása során előtérbe kerülnek a csoportfoglalkozások. A csoport egy társadalmi mikrokozmosznak tekinthető, amely elősegíti a társadalom és a személy közötti helyes kommunikáció (verbális és non-verbális viselkedés) elsajátítását. Vö: Béres Andrea Eszter: Csoportfoglalkozásokkal a beilleszkedés elősegítéséért. = *Börtönügyi Szemle*, 2008. 1. szám, 69. o.

59 Csáki Anikó – Mészáros Mercédesz: Szociális munka..., i. m. 108. o.

60 Béres Andrea Eszter, i. m. 70. o.

61 Vörös Erzsébet: Speciális, szabadulásra felkészítő tréning. = *Börtönügyi Szemle*, 2009. 1. szám, 82. o. A szerző részletesen bemutat egy nyolc foglalkozásból álló, szabadulásra felkészítő tréninget. Ezek: Szerepek, Személyiség és szocializáció, Szociális készségfejlesztés I. – II., Az indulatok és agresszió kezelése (I. – II.), Önéletrajz, állásinterjú, A tréning értékelése.

62 Lőrincz József – Nagy Ferenc, i. m. 94. o.

63 Csáki Anikó – Mészáros Mercédesz: Szociális munka..., i. m. 100. o.

64 A börtöntapasztalatot megszerezheti a börtönben dolgozó személy, a fogvatartott és a börtönbe látogató személy (pl. az ügyvéd vagy egy civil szervezet tagja).

65 Fliegauf Gergely, i. m. 56. o.

66 Uo. 60–61. o.

67 Münnich Iván: Kriminálpszichológia. In: Bagdy Emőke – Klein Sándor (szerk.): *Alkalmazott pszichológia*. Edge Kiadó, Budapest, 2006. 328. o.

68 Vö. Ruzsonyi Péter: A büntetés-végrehajtási korrekciós nevelés új irányzatai. Nevelésemleleti tansegédlet. Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár Sorozat 2. szám. Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság Fogvatartási Ügyek Főosztálya. Budapest, 2003.

69 Fliegauf Gergely, i. m. 62. o.

70 Boros János – Csetneky László: *Börtönpszichológia*. Rejtjel Kiadó – Rendőrtiszti Főiskola, Budapest, 2000. 18. o.

71 A személyiség jellemzőinek ismeretében prognosztizálható az elítélt eredményes vagy eredménytelen börtön-adaptációja, a visszaesés rizikója, valamint a kezelésekből, programokból való részvétel várható sikeressége.

72 Czenczer Orsolya, i. m. 326. o.

73 Szitka Szabolcs: Új lehetőségek felkutatása a fiatalkorúak büntetés-végrehajtásában, reszocializációjuk elősegítése érdekében. = *Börtönügyi Szemle*, 2008. 3. szám, 20. o.

74 Például 2009-ben a Nyugat-magyarországi Egyetem Pedagógiai Kara és a büntetés-végrehajtás drámapedagógia előadást szervezett Sopronkőhidán, ahol a szereplők maguk a fogvatartottak voltak. Vö: Teleki Béla, i. m. 36. o.

75 Szitka Szabolcs: Műhelymódszerek a fiatalok fogvatartottak kezelési stratégiájában. = *Börtönügyi Szemle*, 2009. 1. szám, 77. o.

76 Szitka Szabolcs: Új lehetőségek..., i. m. 14. o.

77 Uo. 18. o.

78 Mihály Attila, i. m. 127. o.

79 Uo.

80 Csáki Anikó – Mészáros Mercédesz: Szociális munka..., i. m. 114. o.

81 Lőrincz József – Nagy Ferenc, i. m. 253. o.

82 Mihály Attila, i. m. 130. o.